

Punaarmee monumendi plahvatusest ja lend- lehtedest Tartus 1949. aastal

Pearu Kuusk

Tartu Raadi pargi monument Suures Isamaasõjas langenud punaarmeelelastele. (TLM)

■ 6. novembril 1949 kell 4.00 helistas Tartu “Raadi” õppemajandi partorg Sivenkov miilitsasse ja teatas, et Raadi pargi vennas-haual asunud monument Suures Isamaasõjas langenud Nõukogude sõduritele on õhku lastud. Esimestena olid juhtunud märganud varahommikul majandisse tööle tulnud lüpsjad.

Kohe aeti jalgele kogu Tartu linna miilitsajaoskond. Niigi ootamatule teatele lisas tõsidust asjaolu, et juba samal päeval, 6. novembril pidid kõik Tartu käitised, asutused ja ühiskondlikud organisatsioonid ase-tama pärjad Raadi pargis just nimetatud monumendi jalamile. Ainsa hetkega oli kogu Suure Oktoobri 32. aastapäevale pühenda-tud piduliku ürituse toimumine sattunud küsimärgi alla.

Mõni aeg pärast teate saamist jõudsid sündmuskohale operatiivtöötajad koos jäli-tuskoer Reksiga ning õppemajandi partorgilt saadud informatsioon leidis kinnitust: punasõdur oli oma postamendilt kadunud. Monumendi juurest võttis miilitsakoer üles jälje, mis viis uurijad pargi vahetus lähe-duses asuva Puiestee t. 68 elumaja taga-

ukseni, sealt keldrikorrusele ning seejärel teise ukse kaudu jälle tänavale, kuid siis jäl-g kadus. Mingeid tulemusi ei andnud ka maja keldriosa põhjalikum ülevaatus, mistõttu operatiivgrupp oli sunnitud kiiresti sünd-muskohale naasma. Seal sattus koer taas jälgedele, need viisid aga otse “Raadi” õppe-majandisse, kuhu olid mõne aja eest suun-dunud monumendi õhkimise avastanud lüpsjad.

Olukorra tõsidusest andis tunnistust ENSV Siseministeeriumi (SM) Tartu Linna miilitsaosakonna ülema vanemleitnant Voitki ja Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM) esindaja leitnant Liebergi saabumi-ne Raadile. Operatiivtöötajate pingutustele vaatamata ei suudetud enam midagi uut avastada, sündmuskoha täpsemat ülevaatus-takistas täielik pimedus. Parki jäeti nelja-meheline varitsus, ülejäänud pöördusid linna tagasi.

Kell 8.00 alustasid õhkulastud monu-mendi juures taas tööd miilitsa ja RJM spet-sialistid. Selgus, et lõhkelaeng oli purusta-nud figuuri alaosa ning paisanud selle tü-kid kümmekonna meetri raadiuses laiali.

Asitõenditena koguti kokku kuus süütenõõrijuppi ning sigareti "Sport" värske koni. Pargi alleedelt avastati veel mõned kahtlased jäljepaarid, lisaks õnnestus kindlaks teha, et lõhkeainena oli kasutatud ammoniiti.¹ Kuid see oli ka kõik, loodetud juhtlõng jäi julgeolekutöötajatel sedakorda leidmata.

Juhtumi kohapealseks põhjalikumaks analüüsiks polnud aegagi. Pargade asetamise tseremoonia pidi ausamba juures algama täpselt keskpäeval, mistõttu peatähelepanu suunati igasuguste plahvatusete viitavate jälgede likvideerimisele, mitte nende uurimisele. Parteitöötajate abiga seati kiiresti korda ausamba postament ning aega kaotamata hangiti kusagilt uus punaarmee-lase figuur, tõsi küll puust ja tublisti väiksemat mõõtu kui eelmine. Kahtlemata ei jäänud see punasõduri salapärase "kokku-kuivamine" Tartu elanikele märkamata...

Kohaliku julgeolekuaparaadi jaoks oli Raadi pargi ausamba õhkimise näol tegemist tõelise väljakutsega. Oli selge, et sedavõrd tõsine "nõukogudevastane kuritegu" ei saa kauaks jääda karistamata ning süüdlased leidmata. Alles päev varem, 5. novembril oli Tartu kesklinnas suurejooneliselt avatud Lenini monument, eeskuju või edu võis aga olla nakatav. Julgeolekuorganite kartustele lisas tublisti alust ka asjaolu, et juba 4. novembri hilisõhtul ja öösel oli Tartus levitatud arvukalt lendlehti, mis kujutasid eesti talumeest kandmas plakati kirjaga "Elagu meie suur juht ja õpetaja" ning tema selja taga nagaan käes seisvat Stalinit.² Nii lendlehtede märkimisväärselt suur hulk, laialdane leviala kui ka kliše ja trükivärvi kasutamine näisid viitavat pörandaluse organisatsiooni olemasolule. Pärast päev hiljem toime pandud plahvatust Raadil ei saanud selles enam kahtlust olla.

Käivitus ulatuslik operatsioon. Prooviti kindlaks määrata lendlehtede paljundamiseks kasutatud trükivärvi päritolu, uuriti sõrmejälgi ning küsitleti linnaelanikke, kelle

postkastidest ja trepikodadest olid leitud "juhi alatud karikatuurid". Koolides ja asutustes võeti käekirjaproove, erilist tähelepanu pöörati aga headele joonistajatele ja kunstikalduvusega inimestele. Spetsiaalse kliše kasutamine nõukogudevastaste lendlehtede trükkimiseks polnud just tavapärane või igapäevane nähtus, mistõttu operatiivtöötajate esmasesse huviorbiiti langesid Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õpilased. Juba 1949. a. novembris arreteeritigi grupp noori kunstnikke: Henn Roode, Lembit Saarts, Valdur Ohakas, Heldur Viires, Ester Potisepp ja Ülo Sooster. Erilist kahtlust äratasid uurijates Lembit Saartsilt läbiotsimisel konfiskeeritud Stalinit, Molotovi, Hitlerit jt. kujutavad karikatuurid. Siiski ei õnnestunud paljastada nõrgimatki sidet kunstnikest sõpruskonna, lendlehtede levitamise ja Raadi pargi sündmuste vahel. Vaatamata sellele mõisteti kõigile kuuele 1950. a. juunis 10 aastat erirežiimiga laagrit, süüdistusaktis lisati leitud karikatuuridele anonüüm-kiri Sirbi ja Vasara toimetusele, ammu artikkel ajalehes Eesti Sõna ja loomulikult ka lääne kunstivoolude liigne ülistamine ning eemaldumine sotsialistlikust realismist.³

Lendlehtede levitajad ja ausamba õhkitajad jäid aga endiselt vabadusse. Julgeoleku pingutused süüdlaste leidmiseks jätkusid endise hooga. Ööl vastu 9. detsembrit 1949. a. arreteeriti korraga suurem osa Võru Salajase Kuperjanovlaste Organisatsiooni (SKO) liikmetest. SKO-l oli olnud ühendus mitmete metsavennasalkadega, sealhulgas Võrumaa ühe tuntuima metsavendade juhi Jaan Rootsiga. Just sealtkaudu saadi jälile ka koolinoorte poolt 1947. a. loodud kuperjanovlaste organisatsioonile. Ülekuulamise tulemusel selgus, et SKO liikmed olid lisaks "bandiitide abistamisele" levitanud mitmel korral Võru linnas lendlehti ja riputanud üles sini-must-valgeid lippe. 1949. a. aprillis tekkis SKO liikmetel kindel kavatsus lasta õhku Võru kohaliku julgeoleku hoone. Selleks otstarbeks muretseti isegi tankimiin, õhkida otsustati ka Võrusool asunud punaste ausammas. Kumbagi plaani ei jõutud aga ellu viia. Samuti ei jäänud

¹ ERAF, f. 129, s. 23635, k. 5, l. 174–175.

² ERAF, f. 131, n.1, s. 179, l. 123. Lendlehed vt. ERAF, f. 129, s. 23635, k. 5.

³ ERAF, f. 129, s. 23352.

saladuseks, et 1949. a. suvel oli üks organisatsiooni juhte Olev Miina siirdunud Tartusse ning levitanud seal koos kaaslastega TRÜ peahoone koridorides ja mujal linnas lendlehti.⁴

Kõik sobis. Näis ülimalt tõenäoline, et just SKO liikmed olid korraldanud ööl vastu 6. novembrit 1949 plahvatus Raadil ja samal ajal levitanud linnas lendlehti. Kuigi organisatsiooni keskus asus Võrus, omati sidemeid lisaks Tartule ka Sindi ja Rakverega. Kokku kuulus SKO-sse ja vahistati üle 50 liikme, läbiotsimiste tulemusel leiti neilt hulgaliselt nõukogudevastast kirjandust, relvi, väikese fotolabori sisustus, kirjutusmasinad, šapirograaf, organisatsiooni pitsatid ja liikmepiletid ning muidugi mitmeid lendlehti. Viimased olid küll enamasti käsitsi kirjutatud või kummist välja lõigatud tähtedega trükitud, erinedes seega oluliselt Tartus levitatutest, kuid see tühine asjaolu julgeoleku uurijaid ei häirinud.⁵ Sobivamaid süüdlasi oleks olnud raske leida ning nõnda otsustati 1949. a. novembrisündmused veeretada kuperjanovlaste kaela. Kuna SKO juhtide süütegude register kujunes niigi pikaks, polnud sinna ühe plahvatus lisamine ilmselt kuigi keerukas.

30. aprillil 1950. a. leiti aga Tartus taas lendlehti, mis sedakorda olid valmistatud täpselt samas tehnikas ja stiilis kui 1949. a. oktoobripühade ajal levitatud. Pealkirja "Inimsööjad rahuinglitenä!" all oli jällegi karikatuuralt kujutatud Stalinit. Kuid see polnud veel kõik. 1. mail võisid sarnaseid lendlehti oma uste tagant üles korjata ka Viljandi linna elanikud.⁶

Seega võisid julgeolekutöötajad 1950. a. maipühade järel olla üsna kindlad, et nende poolt eelmise aasta lõpus likvideeritud SKO polnud ainus Tartus aktiivselt tegutsenud vastupanuorganisatsioon. Koolides tehti jälle käekirjaproove, kuid tulemuseta. 13. septembril 1950 langetas Moskva erinõupidamine SKO asjas esimese otsuse, mille tulemusena organisatsiooni juhid mõisteti 25-ks, teised liikmed 10 aastaks erinevatesse Siberi vangilaagritesse. 1949. a. novembris Tartust Raadi pargist leitud süütenöörijuhid, suitsuotsad, sündmuskoha skeem ning

SMV poolt 1950. a. Tartus ja Viljandis levitatud lendleht. (ERAF, f.129, s. 23635, k.5)

operatiivtöötajate vastavad aruanded ja aktid köideti aga asitõenditena SKO mahukas-se toimikusse.⁷

1950. a. sügisel levisidki juba Tartus kuuldused, et punasõduri õhkulaskjatest olla keegi haavata saanud ja kõik teisedki ammu kinni... Tegelikult jätkus jaht ausaõhkijatele ja lendlehtede levitajatele endise hooga. Julgeolek oli jõudnud nüüd lõplikule selgusele, et "...mainitud nõukogudevastased nähtused on läbi viidud Tartu keskkoolide natsionalistlikult meelestatud vanemate klasside õpilaste ja üliõpilaste poolt" ja "seoses sellega ENSV RJM Tartu Osakond on tugevdanud tööd keskkoolides ja ülikoolis, eesmärgiga välja selgitada konkreetsed isikud..."⁸

⁴ Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993, lk. 32–40.

⁵ ERAF, f. 129, s. 22206, k. 5, l. 99–120.

⁶ Eesti koolinoored..., lk. 28; ERAF, f. 129, s. 23635, k. 1, l. 17–22. Vt. ka viide nr. 3.

⁷ ERAF, f. 129, s. 22206, k. 5.

⁸ ERAF, f. 131, n.1, s. 204, k. 2, l. 141–143.

Lähenesid 1950. a. oktoobripühad ja julgeolekus kardeti uusi nõukogudevastaseid väljaastumisi. Ennetava abinõuna otsustati toimetada kõik õrnagi kahtluse alla sattunud inimesed vanglaseinte vahele. 27. oktoobril arreteeriti Arnold Lehtjärv, Heldur Viira ja Ants Viro, keda eelkõige kahtlustati hoopiski kallaletungis Vene lennuväekaptenile ja relvade omamises ning kes juba 1950. a. suvest olid elanud metsavennaalu.⁹ Sellel operatsioonil olid aga tagajärjed, mida julgeolekutöötajad kahtlemata ette näha ei osanud. Ülekuulamiste käigus tulid välja A. Lehtjärve, H. Viira ja A. Viro sidemed endiste koolikaaslastega Tartu 1. Keskkoolist,

samuti tõsiasi, et koolis tegutseb põrandalune õpilasorganisatsioon “Vaba Eesti”¹⁰. Uurimise jätkudes ja uute andmete kogunedes sai teatavaks ka mitmete Tartu 6. Keskkooli õpilaste “kodanlik-natsionalistlik” meelestatus. 1. kuni 16. novembrini 1950. a. areteeriti 35 organisatsiooni kuulumises kahtlustatavat.¹¹ Läbiotsimiste tulemusel sattusid julgeoleku kätte organisatsiooni põhikiri, tegevuskava, pitsat, vande-tekstid ja märgid – kõik need kuulusid aga Sini-Must-Valge (SMV) nime kandvale organisatsioonile. Pärast lühiajalist segadust jõudis julgeolek arusaamisele, et üheaegselt on jälile saadud kahele täiesti eraldi seisvale

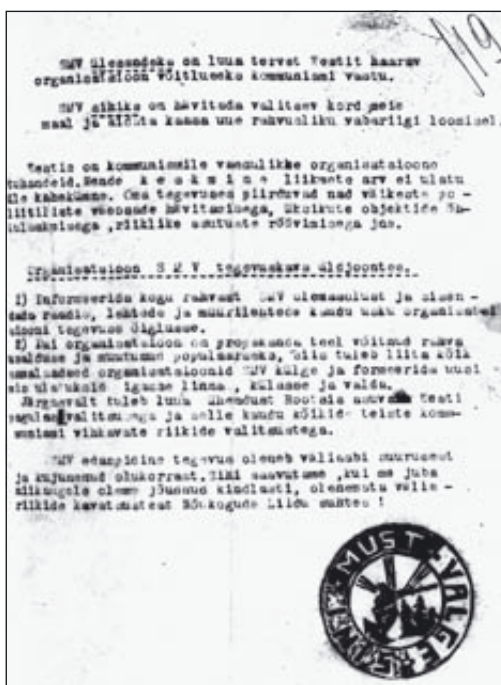
Julgeoleku poolt 1950. a. koostatud skeem organisatsioonist "Sini-Must-Valge". (ERAF, f. 129, s. 23635, k. 5)

noorteorganisatsioonile, "Vabasse Eestisse" kuulusid 1. keskkooli õpilased, SMV tuumiku moodustasid 6. keskkooli poisid.¹²

Mõne kuuga vahistati 36 SMV liiget ning ülekuulamistel selgus peagi, et lõpuks ometi on kätte saadud julgeolekule nõnda palju peavalu valmistanud Raadi pargi plahvatuselõelised korraldajad. 1949. a. oktoobripühade ajal Tartus ning 1950. a. maipühade ajal Tartus ja Viljandis leitud lendlehtede valmistajateks ja levitajateks osutusid samuti just SMV-sse kuulunud noored.¹³

Organisatsioonile Sini-Must-Valge pandi 1946. a. aluse kuus Tartu 6. Keskkooli õpilast: Vello Illiste, Karl Piir, Ants Zovo, Tõnis Jõgiaas, Ivar Kurg ja Ülo Raidma. SMV loomise tagapõhi ja ajendid ei erinenud teiste sõjajärgsete vastupanuorganisatsioonide omadest. Poisid olid oma kooliteed alustanud Eesti Vabariigis, nad olid näinud pealt selle riigi iseseisvuse julma hävitamist, järgnenud repressioone ja stalinlikku terrorit. Vahest veelgi olulisemat osa mängis organisatsiooni loomise juures asjaolu, et kõigi poiste isad olid nõukogude võimu poolt arreteeritud. Eestis oli laialdaselt levinud usk, et Vene okupatsioon on siiski vaid ajutine nähtus ning peagi algab uus sõda lääneliitlaste ja NL vahel. Soov ja lootus konflikti puhkedes taas Eesti vabaduse eest relvaga välja astuda olid ühised nii metsavendadel kui ka põrandaaluste organisatsioonide liikmetel. Seni tuli elus hoida rahvuslikku vaimu ja säilitada võitlustahet.

Juba esimestel koosolekutel pandi paika SMV struktuur, mis konspiratsiooni huvides pidi koosnema 5–6-liikmelistest lülidest, koostati esmane vandetekst ja arutati rinnamärgi kavandite üle. Esimese konkreetse sihina pandi paika organisatsiooni laiendamine ja uute liikmete värbamine, mistõttu otseseid vastupanuaktsioone algul ei kavandatud. 1947. a. kevadel halvenes järsult organisatsiooni juhiks valitud V. Illiste tervis ning 1949. a. suvel ta suri. SMV juhtimise võttis üle K. Piir, kelle arvates oli kätte jõudnud õige aeg konkreetseteks tegudeks. Tähtsaimaks tõukejõuks üleminekul aktiivsemale tegutsemisele sai 1949. a. märtsiküüditamine, tahe vastupanu olemasolust teada

1949. a. koostatud SMV tegevuskava ja ülesanded. Dokumendi allosas on näha organisatsiooni pitsat. (ERAF, f. 129, s. 23635, k. 5)

anda muutus veelgi tugevamaks. Organisatsiooni liikmeskond oli selleks ajaks tunduvalt laienenud, ka lülide süsteem oli end igati õigustanud, sest kes ja kellele oli juurde tulnud, polnud avalikult teada.

1949. a. oktoobripühadeks otsustati valmistada lendlehed. Hiljem julgeoleku kunstinikkonna jälgedele juhtinud kliše lõikas kodus kõvast tallakummist välja Ü. Raidma,

⁹ Samas. ERAF, f. 129, s. 23651 põhjal arreteeriti Lehtjärv, Viira ja Viro 05.11.50. Sedasama kinnitab ka väljaanne "Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis", kd. 2, Tallinn, 1998, lk. 234, 583.

¹⁰ ERAF, f. 129, s. 23651.

¹¹ ERAF, f. 131, n.1, s. 204, k.2, l. 141–143.

¹² ERAF, f. 129, s. 23635, k.5 on ka SMV liikmetele kuulunud relvastus üles pildistatud koos A. Virolt jt. konfiskeeritud relvadega, sest algul arvati, et tegu on ühe ja sama organisatsiooniga.

¹³ ERAF, f. 129, s. 23635; Eesti koolinoored..., lk. 27–29. SMV-st kirjutades on kasutatud ka M. Jõgiaasa, Ü. Raidma, T. Abilise ja I. Kure mälestusi (autori valduses). M. Jõgiaasa mälestused vt. ka Eesti Rahva Muuseum (ERM), KV 892, KL 202.

SMV-lastest ühispilt pärast vangilaagrist vabanemist 1956. aastal Tartus. Tagareas vasakult: Ellen Rander, Aime Espenberg, Virve Ojamäe, Riita Sarv. Esireas vasakult: Heiki Vaibla, Rein Liik, Ülo Raidma, Karl Piir, Ivar Kurg, Ilmar Madisson, Jüri Mootse. (TLM)

eeskujuks vaid saksaagsete ajakirjade karikatuurid. Kasutades trükivärvina tavalist musta tušši valmistati ligi 500 lendlehte. Kogu eelseisev operatsioon mõeldi hoolikalt kõigi peensusteni läbi: lehed jagati 30–40 kaupa SMV liikmete vahel, kindlaks määrati igaühe liikumistrajektor ning täpne ajavahemik, mille jooksul tuli töö lõpetada. Pärast seda kätte jäänud eksemplarid tuli ettevaatuse mõttes viivitamatult hävitada.

4. novembril viis SMV kirjeldatud plaani edukalt ellu. Kedagi teolt ei tabatud ja see sisendas julgust. Samal kuupäeval ilmus ajalehes Edasi teadaanne, et 6. novembril kell 11.30 algab Tartu Linnanõukogu (Rae-koja) eest rongkäik, mis lõpeb pargade asetamisega Raadi vennaskalmistule.¹⁴ SMV liikme Heiki Vaibla eestvedamisel sündis julge idee Raadi punasõduri ausammas õhku lasta ja nurjata sellega järjekordne kommu-

nistlik propagandaüritus. Mõtet toetasid otsekohe ka teised, sest Vabadussõja mälestusmärkide ja Tartu vangla 1941. a. mõrvaohvrite haudade hävitamine nõukogude võimu poolt oli kõigil selgelt silme ees ning see tekitas viha, leppimatust ja protestivaimu.

5. novembri õhtul võtsid H. Vaibla ja T. Jõgiaas otse Tartu 2. Keskkooli peolt sihi kesklinna, et kohtuda seal Riita Vindi, Miia Saviaugu ja Ellen Randeriga. Need kolm 1949. a. sügisel SMV liikmeteks vastu võetud tüdrukut olid eelmisel päeval osa võtnud ka lendlehtede levitamisest ning nüüd otsustati nad kaasata ka Raadi pargi operatsiooni. H. Vaiblal oli kaasas K. Piirilt saadud lõhkeaine, detonaator ja süütenöör, ning nõnda varustatult hakati viiekesi jalutama üle Emajõe Raadi suunas. Kohale jõudes asusid tüdrukud pargiteedele valvesse ning H. Vaibla ja T. Jõgiaas lähenesid monumendile. Paika pandi lõhkelaeng ja sigaretist läks süütenöör...

¹⁴ Edasi 04.11.1949, nr. 261(467), lk. 4.

¹⁵ ERAF, f. 131, n.1, s. 244, k. 2, l. 319.

¹⁶ ERAF, f. 131, n.1, s. 118, l. 200–252.

¹⁷ Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2670–2671.

Möödus aasta, enne kui julgeolek SMV olemasolule jälile sai. Selleks ajaks küündis organisatsiooni liikmete arv juba neljakümneni, ühendus oli loodud Antsla ja Tallinnaga. 1950. a. maipühadeks valmistati taas u. 450 lendlehte ning, nagu eelpool mainitud, levitati neid ka Viljandis, kuhu sõideti Tartust jalgratastel. Salajastel koosolekutel õpiti tundma relvi, morset ja sidevahendeid, uuriti võimalusi kontaktide loomiseks teiste vastupanugruppidega ning kavandati edasist tegevust. Lähitulevikus loodeti alustada põrandaaluse ajalehe Eesti Partisan väljaandmist, arutleti võimaluste üle õhkida Tartus demonstratsioonide ajal kasutatav tribüün... Kuid enne tuli sissekukkumine.

Eesti NSV SM poolt 1953. a. koostatud aruandes nimetatakse Sini-Must-Valget metsavendi koondanud Relvastatud Võitluse Liidu (RVL) kõrval kõige "iseloomulikumaks likvideeritud natsionalistlikuks organisatsiooniks".¹⁵ Kindlasti oli selle neljakümneliikmelise salajase noorteorganisatsiooni tabamine 1950. a. julgeoleku jaoks suurejooneline töövõit, kuid samas andis see vaid taaskord tunnistust senise kommunistliku kasvatustöö ja propaganda tulemusest. Kõnekas on fakt, et teiste arreteeritud hulgas tuli "nõukogudevaenuliku tegevuse" eest 5–15 aastaks Siberi vangilaagritesse saata ka üheksa komsomoliorganisatsiooni liiget. Tegelikult oli toonane Eesti NSV julgeolekuminister B. Kumm juba 1949. a. detsembris Moskvasse läkitatud põhjalikus ülevaates olukorra kohta Eesti NSV õppeasutustes tõdenud, et just ÜLKNÜ vilets töö ja õpetajaskonna hulgas leiduv poliitiliselt ebakindel ja sotsiaalselt võõras element on peamised põhjused, miks noorte hulgas esineb nõnda palju nõukogudevastaseid ilminguid.¹⁶ Kooliõpilaste poolt loodud põrandaaluste organisatsioonide olemasolu ja aktiivset tegutsemist oli EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumil sunnitud tunnistama ka tollane parteijuht N. Karotamm.¹⁷ Kindlasti oli ka 1949. a. Raadi pargi monumendi ja Tartu lendlehtede juhtumil oma osa selles, miks nimetatud pleenumil süüdistati Eesti NSV toleaegset juhtkonda kodanliku natsionalismi alahindamises.

**Pearu Kuusk
(1974)**

Lõpetas Tartu Ülikooli ajaloo-osakonna 1999, praegu TÜ magistriõppes.
Alates 1999 töö Tartu Linnamuuseumis, 2001 loodud KGB Kongide Muuseumi teadur ja väljapaneku koostaja. Peamine uurimisala on Nõukogude sõjajärgne repressiivpoliitika ja Eesti vastupanuliikumine.